

مسجد جامع یزد پسان نگین درخشنده‌ای در دل کویر است. شیوه معماری، فوسهای دلنشین، گلدسته‌های یاقار و زیبا، نقوش ناب و مجرد، این مسجد را به یکی از چند مسجد ممتاز و نمونه ایران تبدیل کرده است. نقش مایه‌های خلق شده در بستر آجر از نظر طرح و نقش، ترکیب و نحوه اجرا در سطح عالی و هنرمندانه است. زیبایی و سادگی نقوش، ترکیبات به هم پیچیده و گره مانند، شیوه طراحی نقوش، نحوه نقش اندازی و... از موارد مهم در بررسی مسجد جامع یزد و اینبه مورد تحقیق است.

بررسی تاریخ مختصر ایران از عهد سلجوقیان تا اواخر تیموریان همراه با وقایع مهم و در کنار آن تاریخ مختصری از شهر یزد، بررسی عناصر کاربردی (کاشی و آجر) در معماری اسلامی مسجد، توضیحات در مورد مسجد و انواع آن و در کنار آن مسجد جامع یزد، بررسی متون کتیبه‌ها (کاشی، آجر و سنگ) و نقوش بر روی آنها و نهایتاً مقایسه نقوش با مکانهای مورد تحقیق از هدفهای اصلی این مقاله است. نگارنده در این مقاله به تبیین این موارد می‌پردازد.

بررسی نقش مایه‌های گرافیکی کتیبه‌های مسجد جامع یزد از دوره سلجوقیان تا تیموریان

منصور چینی

چکیده:

تحقیقات و مطالعاتی که تاکنون انجام گرفته است، بیشتر شامل شیوه‌های انجام کار و مواد و مصالح به کار گرفته شده است. نگارنده با شناخت از این موارد سعی بر آن داشته تا در کنار بررسی دوره‌های هنری به طور خلاصه، مطلب و نمونه‌های تصویری مناسب و مقایسه نقوش از نظر طرح و نحوه اجرا و دیگر موارد را مورد بررسی قرار دهد.

تاریخ مختصر ایران از عهد سلجوقیان تا اواخر تیموریان شامل دوره‌های مختلفی است. قرن دوم تا اوایل قرن پنجم، قرن پنجم تا نیمه قرن هفتم، قرن

مسجد جامع یزد، با قامتی برافراشته در دل کویر، یکی از مساجد عظیم و مهم دوران معماری ایرانی، اسلامی است. مسجد جامع یزد قبل از دوران سلجوقیان تزییناتی را در خود داشته، ولی گذشت زمان باعث خرابی و فرسودگی مسجد شده بود. در عهد سلجوقیان تا عهد مغول هنر آجرکاری نقشی شاخص و بارز را در معماری اسلام اینها می‌کند. نقوش به کار رفته در مسجد جامع یزد به مثابه مساجد جامع دیگر شامل نقوش زیر است. نقوش اسلیمی (شبه اسلیمی)، گل‌های شاه عباسی، نقوش گلدانی، مشکات و... نقوش هندسی (برگرفته شده از اشکال اصلی هندسی، آلت‌های معماری و...) و نقوش کتیبه (خط نگاره)

عناصر تزیینی به کار رفته شده بر مواد و مصالح گوناگون، جای جای مسجد را فرا گرفته‌اند که مهمترین آنها عبارتند از سنگ نگاره (سنگی)، کاشی نگاره (کاشی) و آجر نگاره (آجری) که هر کدام از این مواد و مصالح در حدود داوای نقوش اسلیمی، هندسی و نقوش کتیبه هستند.

متنوع‌ترین و جذاب‌ترین نقوش بکار رفته در مسجد جامع یزد، نقوش نقره شده بر بستر آجر است. با توجه به مکانهای مورد تحقیق بعضی از نقوش و کتیبه‌ها و شیوه اجرایی آنها کم نظیر است.

* - کارشناسی ارشد، رشته گرافیک، دانشگاه تربیت مدرس

همیشه مورد توجه بوده است. از میان عناصر کاربردی مسجد نظیر آجر، کاشی، سنگ و... آجر با توجه به این که از قدمت بیشتری برخوردار است، بیشتر در معماری اسلامی مورد استفاده قرار گرفته است. کاشی، سنگ و بعضاً چوب و گچ نیز مورد استفاده بوده است.^(۱)

تمام عناصر کاربردی معماری اسلامی مثل کاشی، آجر، سنگ و... دارای تقسیم بندی‌هایی هستند. آجر قزاقی، سلاخی، معمولی، کوچک، تراش دار، قالبی، نظامی، تاب، تخت، شکری، شش ضلعی، واکوب و آبعمال، پیش بر، مهری، تراش، تزیینی، آبسب، قواره بری، پولکی، سینه کبکی از تقسیم بندی‌های ریزتر در قسمت آجر است. در کنار این موارد و نحوه چیدن، اختلاف سطح در چیدن، تکثیر نقوش و نقش آفرینی بر روی آجر از موارد مهم است. در کنار آجر، کاشی از پر مصرف ترین مصالح در معماری اسلامی است. دوره هایی که باعث پیدایش و رشد این مصالح شده حائز اهمیت است. از این ماده در ساخت مقابر، مساجد، مدارس، کاخها، کاروانسراها، حمامها و حتی پلها استفاده شده است. کاشی نیز در خود دارای تقسیم

هفتم تا قرن دهم، دوره صفوی، زند و قاجار از ادوار مهم تاریخی بعد از اسلام در ایران است که هر کدام دارای ویژگی‌های خاص خود هستند. از ادوار بسیار مهم در تاریخ معماری ایران دورانهایی سلجوقیان تا تیموریان را می‌توان نام برد. بالطبع هر کدام از این دوران خود شامل آبادانی‌هایی بوده است. واژه یزد نامی است باستانی که ریشه در «یشت» یا «یزت» و «یسن» داشته و با مفاهیمی چون پرستش هم‌خوانی دارد. این شهر در دوره‌های مختلف با نام‌هایی متفاوت شناخته می‌شده است.

یزد به استناد کتابهای تاریخی و وضع شهرسازی آن از زمان امرای دیلمی تا عصر صفوی چند بار توسعه یافته است. سلسله‌هایی چون سلجوقی، آل مظفر، تیموری، آل اینجو و... بر یزد حکومت داشته‌اند. در کنار تاریخ و شرح شهرها و حکومت‌های مختلف، مکان‌های مذهبی مانند مسجد

۱- لازم به توضیح است که دوره‌های معماری با توجه به مواد و مصالح تعریف می‌شوند.

هشت دایره‌ای، هشت ضلعی، نقوش هندسی چرخشی و نمونه‌های دیگر هر کدام عنصری تزئینی در زیباتر ساختن ابنیه‌های مذهبی بوده‌اند. نقوش اسلیمی در کنار نقوش هندسی نقش تعیین کننده در ابنیه‌های مذهبی مثل مسجد دارد دارای تعبیر و فلسفه‌ای است. نقوش گیاهی، گل و بوته‌ها، نخلهای بادبزی، اشکال طوماری، بال ساسانی، نقش و نگارهای بیزانسی و اسلامی در شکل‌گیری اسلیمی مؤثر بوده‌اند. اسلیمی با اسامی ذکر شده که شامل اسلیمی ساده، مفصل (پیچکدار)، دهن اژدری، خرطومی، ماری، توپر، برگ‌ی و گلدان است. اسلیمی به صورتهای منفرد و تنها، ترکیب با خوشنویسی و ترکیب با سطوح هندسی در ابنیه اسلامی دیده می‌شود. در کنار نقوش هندسی، اسلیمی، خوشنویسی و کتیبه در مساجد حائز اهمیت فراوان است. خوشنویسی در خود دارای سیر تحول و تغییرات و پیشرفتهایی است و افراد زیادی در شکل‌گیری و تکامل آن سهمیم بوده‌اند. نسح، ثلث، محقق، ریحان، دیوانی، رفاع، نستعلیق، توقیع از خطوطی هستند که در هنرهای ایرانی بویژه کتیبه و بعضی از آنها در بناهای مساجد به کار گرفته شده‌اند. لازم به توضیح است که کتیبه مسجد جامع یزد بسان دیگر مساجد

بندی هایی است و به کاشی گلی، جسمی، مقعر و محدب، طلایی، یک رنگ یا تک رنگ، زرین فام، معرّق، نقاشی شده، هفت رنگ، قازمقازی، نره، دوال و پیچ (فتیله پیچ) تقسیم می‌شود که هر کدام از این آنها دارای ویژگی خاص خود هستند. شیوه استفاده از این روشها نیز با توجه به دوران هنری متغیر بوده است. در کنار عناصر کاربردی در مساجد، عناصر تزئینی جایگاه ویژه‌ای دارند. نفی تصاویر در اسلام و تمثال شکنی فلسفه ناب اسلامی و عوامل دیگر باعث به وجود آمدن انگیزه برای ایجاد و یا خلق نقوش ناب و مجرد، و در نهایت شکل‌گیری نقوش هندسی، اسلیمی و کتیبه شده است.

فعالیت‌های علمی در تمدن اسلامی شامل ریاضیات و هندسه نقش شاخص و بارزی در پیدایش اشکال هندسی (مربع، دایره و مثلث) و اشکال منتج از آن داشته است. دانشمندان بزرگی چون پسران موسی، حنین بن اسحاق، قسطی بن لوقاء، حجاج بن مطر، بیرونی، عمر خیام، جمشید کاشانی، ابونصر فارابی نقش مهمی در پیشرفت هندسه و ریاضیات و نهایتاً اشکاب هندسی داشته‌اند. نقوش به وجود آمده از تکثیر، ترکیب آلهای معماری، ترکیب خطوط و نقوش، الگوهای

اهمیت کتیبه‌ها می‌افزاید. کتیبه‌های ساده و به دور از تزیینات، مشکل و پیچیده، برجسته و فرورفته، کتیبه‌های ثلث کوفی، نسخ همه و همه به وفور در معماری اسلامی به چشم می‌خورد. در مورد کتیبه‌ها در مسجد جامع یزد در صفحات بعد توضیح داده خواهد شد.

رنگ و رنگ بندی یکی از موارد مهم در نقوش هندسی، کتیبه و اسلیمی است. رنگ‌ها نیز دارای فلسفه‌های گوناگونی هستند که در معماری اسلامی با توجه به نقوش و شکل‌های مستح از آن تعریف شده‌اند. عمده‌ترین رنگ‌های به کار گرفته شده در مساجد عبارتند از: رنگ‌های سبز، آبی لاجورد، فیروزه‌ای، سفید، مشکی و نخودی. تعدادی از این رنگ‌ها مثل سفید، فیروزه‌ای و لاجورد در مسجد جامع یزد بیشتر از دیگر رنگ‌ها استفاده شده است.

بعضی از خطوط مثل کوفی، نسخ، ثلث و نستعلیق را در خود دارد. زبان عربی و زبان قرآن باعث شده تا هنرمندان خطوط شاخص و شناخته شده‌ای را در مساجد به صورت سطوحی (کتیبه) به کار بندند. خط کوفی یکی از خطوط اولیه دوران‌های اسلامی است که منشاء پیدایش بعضی از خطوط شده است. خط کوفی کلاً به کوفی شرقی، غربی، ساده و تزیینی تقسیم می‌شود. کوفی قرامطی، پیرآموز، مشبک، ابوالاسود، مزین، معقد، موشح، معشق، مورق، مزهر، بنائی (معقلی) با توجه به نوع خطوط در اکثر بناهای اسلامی و ایرانی بویژه مسجد استفاده شده است. در مسجد جامع یزد نیز بعضی از خطوط مانند کوفی معشق، بنائی، مورق به شکل زیبایی جلوه‌گر شده است. کتیبه با توجه به دوره‌های معماری اسلامی و انواع مختلف خود سهمی ارزشمند در نقوش هندسی و اسلیمی داراست. کتیبه‌های فارسی و عربی بر روی بسترهای مختلفی چون آجر، کاشی، سنگ و دیگر مواد و مصالح نقش می‌انداختند. با توجه به دوره‌های معماری اسلامی کاربرد کتیبه بر روی مواد و مصالح متفاوت بوده است. استعانت از کلام و القاب الهی، مواد و مصالح مختلف، قاب بندی، تلفیق با دیگر نقوش، اشکال مختلف کتیبه و... بر

نشینهای متصل به ایوان و سنگهای قبر غیر منصوب است که متون کتیبه‌ها اکثراً به خط نسخ است.

آیاتی از قرآن، ادعیه‌های شیعی، اسماء الهی در جای جای این متون به چشم می‌خورد. در کنار این متون نقوش نقر شده است که دارای اهمیت است. بعضی از این نقوش شامل سرو و مشکوه است. متون کتیبه‌های کاشی کاری شده شامل سردر شرقی، قسمت فرورفته و نیم طاق قسمت پشتیبانی، زیر مقرنس، گرمخانه علاءالدوله گرشاسب، شبستان شرقی، صحن داخلی، مناره‌های مسجد جامع، ایوان اصلی، زیرگنبد، دالانها و شاه نشینهای متصل به ایوان است. این متون با انواع خطوط کوفی، ثلث، نسخ و خطوط ترکیبی به کار رفته‌اند. قابهایی که بیشتر این متون را در خود جای داده‌اند به شکل مربع شمس و دایره (مدالیون) هستند و جلوه‌ای خاص به مسجد جامع یزد داده‌اند. متون کتیبه‌های آجری بیشتر به اسماء و القاب الهی و ائمه اختصاص یافته، در قطع و اندازه‌های متفاوت با متون سنگی و کاشی است. این متون با توجه به شیوه اجرایی در مسجد جامع یزد بسیار حائز اهمیت است. در کنار متون به وجود آمده بر روی کاشی، آجر و سنگ، نقوش ایجاد شده جایگاه ویژه‌ای را در مسجد جامع یزد به خود اختصاص

مسجد به عنوان مکانی بسیار مقدس و مهم، در طول تاریخ دچار تحول و دگرگونی شده است و در بعضی از ادوار اسلامی مکانهایی به مسجد اضافه شده است. انواع مساجد از ابتدای ظهور اسلام شامل مساجد یادبود، وقفی، مقبره‌ای، تدفینی و مدرسه‌ای بوده که به نامهایی چون «دارالحفاظ» و «دارالحديث» نیز خوانده می‌شده است. مسجد دارای مکانهای مختلفی است که شامل محراب، منبر، ایوان، گنبد، مقصوره، چهار صفا، شبستان ستوندار، رواق، میانسرا، حجره و قسمتهای دیگر است که این قسمتها نیز با توجه به دوره‌های خاص معماری اسلامی تغییر و تحول یافته است.

درخشانترین بنای شهر یزد مسجد جامع آن است که ایوان بزرگ، غرفه‌ها، گوشواره‌ها، بزوارها، رواقها و طنبی‌های آن در حد زیبایی است و معماری با شکوه پارسی را به یاد می‌آورد و ملحقات آن در طول تاریخ از دوران سلجوقی تا تیموری تحولات چشمگیری در ساختمان خود داشته اند و افراد با نفوذ و خیری در تکمیل آن سهم داشته‌اند.

متون کتیبه‌های مسجد جامع یزد شامل متون سنگی، کاشی و آجری است. متون کتیبه‌های سنگی در فضای جلو خان، دهلیز، ایوان اصلی، دالان، شاه

داده‌اند. نقوش هندسی در کاشی‌های مسجد جامع یزد عمدتاً شامل مربع، مثلث، لوزی، تکرار، نقوش، حرکت‌های فرمی بدیع نشأت گرفته از خطوط، نقش‌های چند ضلعی و آلت‌های معماری (شمسه، سرمه دان، فندق، کلید، چلیپا) است.

بعضی از موارد ذکر شده در بالا در سطح عالی قرار دارند و از ویژگی‌های نقوش هندسی مسجد جامع یزد به شمار می‌آیند. کتیبه‌های کاشی کاری شده در مسجد جامع یزد شامل معقلی‌ها، مدالیون، کتیبه‌های دورتا دور قسمتهای مختلف مسجد است که به نوعی اسما الهی، آیه‌های قرآن را در خود جا داده‌اند.

یکی از مواد و مصالحی که نقوش را بستر خود جای داده‌اند، آجر است. نقوش به کاررفته بر روی آجر شامل نقوش اسلیمی، هندسی و کتیبه است.

نقوش اسلیمی در دیوار نگاره‌های آجری مسجد

جامع یزد دارای خصایص و ویژگی‌هایی است که شامل تنوع و شکل پذیری اسلیمی‌ها در قالب آجر، نقوش اسلیمی یا حرکات کلی و به دور از قواعد تزیینی، نقوش نشأت گرفته از اسلیمی، نقوش گیاهی و طبیعی به واقعیت نزدیک شده، ترکیب نقوش اسلیمی با هندسی و قطعی که نقوش بر آن نقش بسته شده، تفاوت در سطوح نقر شده با توجه به دیگر نقوش، دقت در اجراء و محل قرارگیری نقوش، تک و منحصر به فرد بودن بعضی از این نقوش و نقوش دارای مفهوم و معنا (مشکوه) است. نقوش هندسی در دیواره‌های مسجد جامع یزد، بیشترین درصد را دارد و به اشکال گوناگون اجراء شده است. نقوش هندسی یک شکل قرار گرفته در وسط، نقوش گره مانند، اشکال مختلف تزیینی در اجزای نقوش، نحوه آرایش و تزیین بندها، ترکیب‌های نقوش (هندسی، گیاهی) از ویژگی‌های این دسته از نقوش محسوب می‌شوند.

یکی از امتیازات عناصر تزیینی مسجد جامع یزد، خط نگاره (کتیبه) است. به کارگیری اسما الهی و اسامی ائمه معصومین علیهم‌السلام در این مسجد در مقایسه با مکانهای مورد تحقیق از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. قاب بندیهای مربع و مستطیل، میزان نقر شدگی، ارتباط با دیگر عوامل

در نقوش به چشم می‌خورد. با توجه به موضوع مورد تحقیق، گستردگی و تنوع نقشهای دورانهای مختلف هنری ایران بخصوص هنر ایرانی، اسلامی در حد بالایی است که سالهای سال می‌تواند موضوع تحقیق محققان و دانشجویان باشد. ابتکارات هنرمندان در طراحی کتیبه و نقوش متنوع اسلیمی و هندسی حائز اهمیت است. انواع کتیبه‌های به کار گرفته شده در مسجد جامع یزد بسان دیگر مساجد شامل کتیبه‌های سنگی، کاشی و آجر است.

کتیبه‌های آجری در مسجد جامع یزد شاخص‌ترین کتیبه‌ها با سطوح کوچک و نقر شده هستند. تعداد زیادی از این نوع کتیبه‌ها در مسجد جامع یزد به چشم می‌خورد. با توجه به موارد ذکر شده می‌توان چنین نتیجه گرفت که نحوه نقش‌اندازی بر بستر آجر با بعضی از دیگر مکانهای مورد تحقیق مشابه است و تفاوت آن را می‌توان در میزان نقر شدگی یافت. این دسته از نقوش و کتیبه‌ها بسان نقوش هم نوع دارای تاثیر و تأثیرپذیری است. اما آنچه مهم است غنا، سادگی، محکم بودن و وجه تمایز کتیبه مسجد جامع یزد با مکانهای دیگر مورد تحقیق است. قوت و قدرت و حضور اصول و مبانی گرافیک در نقوش تزیینی مسجد جامع از سطح بالایی برخوردار است. این

تزیینی، محل قرار گرفتن کتیبه، دقت در اجراء، به کارگیری اسامی بزرگتر و مهم در مقابل صفات کوچکتر درون کتیبه‌ها با توجه به نقوش دیگر از ویژگیهای بارز این عنصر تزیینی در مسجد جامع یزد است. تعدادی از اسماء و القاب الهی شامل الله، محمد، علی، احد، الابصار، یا محسن، اعلی، قهار، یا احمد، یا طاهر، یا متغیر، یا منیر، یا مالک، النور، یا سامع، الحمدلله، و الحسین، یا محقق، یا شدید و... است که به صورت خط بنائی و معماگونه طرح شده‌اند.

مقایسه نقوش در مکانهای دیگر از نظر دوره تاریخی معماری، فلسفه و بینش خاص در مورد تزیینات اسلامی، تاثیر نقوش بر هم، مقایسه نقش و شیوه از نکاتی است که در این نوشتار گنجانیده شده است. مکانهای مورد تحقیق و مقایسه شده شامل: مسجد جامع اصفهان، بقعه پیربکران، مسجد فریومد (فارمد)، کاروانسرای شرف، مسجد حیدریه قزوین و گنبد سلطانیه است.

آنچه مهم است آن است که کلیه ابنیه مذکور در این مقاله دارای عوامل و عناصر کاربردی و تزیینی (نقوش) هستند که در مقام مقایسه این عوامل و عناصر در بخشهایی متفاوت و متغیر و در بخشهایی دیگر مشابه است. که این مورد بیشتر

فهرست منابع و مآخذ:

- ۱- اهوایی، غلامرضا، هنر، تجل جمال الهی در آیینه خیال، فصل نامه هنر، شماره ۱۳، زمستان ۶۵ بهارص ۲۷۶.
- ۲- آیت الهی، حبیب الله، هنر چیست، تهران: مرکز نشر فرهنگی رجاء، ۱۳۶۲.
- ۳- افشار، امیرج، یادگارهای یزد، جلد اول، تهران: انتشارات انجمن آثار ملی، ۱۳۴۸.
- ۴- الاسعد، محمد، کاربردهای هندسه در معماری مساجد، فصل نامه هنر- شماره ۳۳- ۱۳۷۶.
- ۵- العلامة المامقانی النروی، سراج الشیعه فی آداب الشریعه، تهران: انتشارات کتابفروشی اسلامیه ۱۳۷۴ هـ.ق.
- ۶- بورکھات، تیتوس، نظری به اصول و فلسفه اسلامی، مبانی هنر معنوی، جلد اول، چاپ دوم، تهران: دفتر مطالعات دینی هنر (حوزه هنری)، ۱۳۷۶.
- ۷- بهومیل پروچازکا، امجد معماری مساجد جهان، ترجمه حسین سلطان زاده، چاپ اول، تهران: انتشارات امیرکبیر- ۱۳۷۳.
- ۸- بورکھات، تیتوس، هنر اسلامی، زبان و بیان، ترجمه مسعود رجیب نیا، چاپ اول، تهران: انتشارات سروش، ۱۳۶۵.
- ۹- بسپوار، اچ. ا. دی، مقاله کتابت، مجله موزه‌ها، شماره ۶، ۱۳۶۲.
- ۱۰- برگرن، جی. ال، گوشه‌ای از ریاضیات دوره اسلامی، ترجمه محمد قاسم وحیدی و دکتر علیرضا جمال، چاپ دوم، تهران: انتشارات فاطمی، ۱۳۷۲.
- ۱۱- پوپ، آرتورا، معماری ایران، ترجمه غلامحسین صدری افشار، چاپ سوم، تهران: انتشارات فرهنگان، ۱۳۷۳.
- ۱۲- پاپا دوپولو، الکساندر، مساجد نخستین در اسلام، فصل نامه هنر، شماره ۲۳، سال ۱۳۷۶.

حضور در دیگر ابنیه‌ها با قوت و ضعف همراه است. این نوع خاص از کتیبه‌ها در مسجد جامع یزد بسان دیگر ابنیه‌های مورد تحقیق از جایگاه مکانی خاص برخوردارند. لازم به توضیح است که بعضی از نقوش و کتیبه‌ها مخصوص فرهنگ بومی و کویری یزد نبوده و در مکانهای دیگر نیز با توجه به دوره زمانی به کار برده شده است. از دیگر موارد مهم در کتیبه‌های مسجد جامع، حضور اسماء و صفات الهی به شکل گسترده است که یکی از وجوه تمایز این مسجد با دیگر بناهای مورد تحقیق است.

بعضی از نقوش دارای معنا و مفاهیم خاص مثل مشکوه هستند بعضی از نقوش ساده و به طبیعت نزدیک شده در مسجد به چشم می‌خورد که نظیر آن را نمی‌توان در دیگر مکانها جست.

مسجد جامع یزد با توجه به این که یکی از مساجد نادری است که آثار هنری چند سده را از سلجوقیان تا تیموریان و حتی دوره‌های بعدی در خود جای داده است، از نظر مقایسه ارزشهای هنری دوره‌های مختلف با همدیگر بسیار مورد اهمیت است. این مسجد نه تنها در نقوش بلکه در ابعاد دیگر جنبه‌های معماری نیز می‌تواند مورد تحقیق قرار بگیرد. امید است پژوهشگران در آینده به این

ابعاد در مسجد جامع یزد توجه نمایند.